

בנימין קוזניץ' / דרך קביעת מזוזה

'מי יגלה עפר מבין עיניך רבינו שלמה, והרי בן בתך חוגר כלי מלחמה לעומתך.'
(ספר הישר חלק התשובות, ג')

פתיחה

בעוד שחז"ל תלו את הצורך לכתוב את פרשיות התפילין על קלף בהלכה למשה מסיני,¹
במזוזה למדו זאת ממדרש הפסוקים:

תנו רבנן: 'וכתבתם' (דברים ו, ט) – יכול יכתבנה על האבנים? נאמר כאן כתיבה
ונאמר להלן כתיבה, מה להלן על הספר, אף כאן על הספר; או כלך לדרך זו: נאמר
כאן כתיבה ונאמר להלן כתיבה, מה להלן על האבנים, אף כאן על האבנים? נראה למי
דומה, דנין כתיבה הנוהגת לדורות מכתובה הנוהגת לדורות, ואין דנין כתיבה הנוהגת
לדורות מכתובה שאינה נהגת לדורות, וכמו שנאמר להלן: 'ויאמר להם ברוך מפיו
יקרא אלי את הדברים האלה ואני כותב על הספר בדיו' (ירמיהו לו, יח).

(מנחות לד, א)

בתורה אנחנו מוצאים מגוון של מצעי כתיבה: אבנים (הלוחות), אבני החושן והאפוד,
והאבנים שהוצבו על הר עיבל), מתכת (הציץ), עץ (מטות הנשיאים), וכמובן קלף (המכונה
פשוט כ'ספר' בלשון התנ"ך). לרוב, התורה מציינת במפורש את מצע הכתיבה, אבל לגבי
מזוזה היא נמנעת מלפרט את הדרך הרצויה לכתובתה. לכאורה, מפשטות הפסוק נשמע
שיש לכתוב את הפרשיות על אבני הסף עצמם, כפי שמצאנו באבנים בהר עיבל. אולם,
הברייתא קובעת שאין להשוות את כתיבת המזוזה לכתבת הר עיבל, ולומדת מדרשה
אחרת שצריך לכתוב את הפרשיות על קלף.

הברייתא פותרת אמנם את שאלת מצעי הכתיבה אך במקביל מעוררת שאלה חדשה. כל
עוד מדובר בכתיבה על אבנים, קיים רק מקום אחד שמסוגל להכיל את אותיות המזוזה –
פניהן החיצוניות של אבני הסף. אך מאחר שנדרשת כתיבה על קלף הנפרד מהמשקוף
שרק לאחר מכן מוטל בסף, עולות מספר אפשרויות בנוגע לאופן חיבור הקלף לדלת.
הגמרא מניחה כמובן מאליו שיש לגלול את הקלף בדומה לספר תורה,² ולא לשטחו
ולחברו במסמרות או בדבק אל המשקוף.

¹ ירושלמי מגילה פ"א ה"ז.

² מנחות לב ע"א.

אמנם, עדיין יש לדון באופן המדויק של קביעת גלילה זו בסף, שאלה המעסיקה את הגמרא במקום אחר:

אמר רב יהודה אמר רב: עשאה כמין נגר – פסולה. איני? והא כי אתא רב יצחק בר יוסף אמר: כולהו מזוזתא דבי רבי כמין נגר הוו עבידן, וההיא פיתחא דעייל ביה רבי לבי מדרשא לא הוה לה מזוזה! לא קשיא: הא דעבידא כסיכתא, הא דעבידא כאיסתורא.
(מנחות ל"ג, א)

רב יהודה בשם רב אומר שמזוזה העשויה 'כמין נגר' פסולה, והגמרא מקשה עליו מהעובדה שהמזוזות של רבי היו עשויות כך. מתרצת הגמרא שמדובר על שני מצבים שונים, למרות שבשניהם המזוזה מוגדרת 'כמין נגר': רב יהודה פסל מזוזה העשויה בדומה ל'סיכתא', ורב יצחק בר יוסף העיד שהמזוזות של רבי היו עשויות בדומה ל'איסתורא'. מקובל לתאר את המחלוקת סביב פירוש מונחים אלו כפלוגתא דהני תרי אשלי רברבי, רש"י ורבינו תם; אבל בנוסף לביאור עמדותיהם ברצוני להצביע על מה שלדעתי מהווה דעה נוספת בקרב הראשונים.

שיטת רש"י – המזוזה כחלק מהבית היהודי

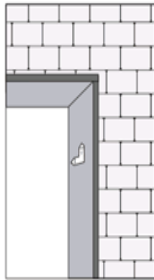
רש"י הבין שהגמרא דורשת שהמזוזה תהיה קבועה בצורה אנכית, לאורך גובה הסף:

עשאה כמין נגר. שקבעה ותחבה בסף כנגר שתוחבין הנגרין בכותל כזה (איור 1).³
פסולה. דמצותה לתתה באורך בסף כזה (איור 2). נגר קביליא.

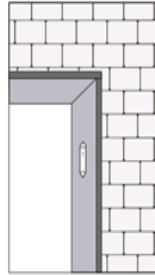
[...]

איסתורא. היינו מקום חיבור השוק והרגל ומעומד הוא כזה (איור 2) כשירה.
עבידא כסיכתא. נגר כשל אומנים כזה (איור 1)⁴ פסול. לישנא אחרינא איסתורא כי היכי דמקום חיבור השוק והרגל הוי השוק זקוף מלמעלה והרגל שוכב כזה (איור 3) כך הניחה למזוזה כשירה הואיל וראשה אחד זקוף.

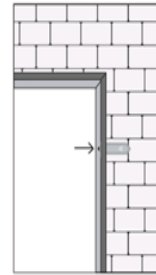
³ האיורים המופיעים כאן נלקחו ממהדורת 'מתיבתא' של עוז והדר, והם גרסאות משוכללות של האיורים המקוריים שנמצאים על הדף של מהדורת וילנא. בדרך כלל, קיים ספק אם איורים מסוג זה יצאו מתחת ידו של רש"י או שמא הוכנסו לפירושו ע"י מעתיקים מאוחרים. במקרה שלנו, מסתבר שאלו הנמצאים בש"ס וילנא מקורם במ"ל ואפילו לא במעתיק, שכן בדפוס ונציה קיימים מרווחים קטנים מאוד בתוך דברי רש"י שאינם מתאימים כלל לאיורים הגדולים שנמצאים בדפוסים מאוחרים. אכן מרווחים אלו מסתדרים יפה עם השרטוטים הפשוטים והקטנים שמופיעים בכ"י של פירוש רש"י MS. EVR IV 25, הנמצא בספרייה הלאומית של רוסיה. אמנם כ"י זה מאוחר, ואין זה מוכרח שהציורים שנמצאים בו מקוריים.
⁴ למרות שבחלק מהגמרות (ובכת"י הנזכר בהערה הקודמת) מופיע איור ל-ד"ה 'כסיכתא' השונה מהאיור ל-ד"ה 'כמין נגר', נראה שכוונת רש"י אינה לסוג נוסף של נגר השייך לאומנים במקום לנגרים, אלא שהוא קיצר בלשונו במקום לחזור על פירושו ב-ד"ה 'כמין נגר' פעם נוספת.

איור 3

איור 2

איור 1

רש"י מסביר את המילה 'סיכתא' לפי פשוטה: פירושה יתד, והדרך שקובעים יתד בקיר היא ע"י תחיבתו לתוך חור הקדוח לתוכו. ואמנם קשה יותר להשיג את פירושה של המילה 'אסתורא'. כל הדעות מסכימות שמשמעותה היא 'קרסול', אבל אפשר להבין דימוי זה במספר דרכים. מפשוטו נראה שמדובר במזוזה העשויה בצורת L או נו"ן, כמו צורת הרגל האנושית, וכך פירש רש"י בלישנא אחרינא.

תוספות (מנחות לג. ד"ה 'הא') מציינים שלפירוש זה משתמע מעדותו של רב יצחק בר יוסף שרק רבי קבע מזוזותיו 'כאסתורא', ואם כן נמצא שלמסקנת הסוגיה יש שתי דרכים כשרות לקביעת מזוזה: מעומד כמנהג רוב העולם, וכפוף (דהיינו 'כאסתורא') כמנהג רבי. בעקבות כך, יש לשאול למה בחר רבי לקבוע מזוזותיו באופן כזה, ולמה הן היו כשרות בכלל – רש"י (ד"ה 'עבידא') מבאר שזה מפני ש'ראשה אחד זקוף', אבל באותה מידה היה ניתן לומר שהיא פסולה 'הואיל וראשה אחד מושכב'.

לחילופין, ניתן להבין כפירוש הראשון ברש"י שהגמרא מדמה את מזוזותיו של רבי רק לחלק הרגל העומד זקוף (עצמות השוק). יוצא לפי זה שרב יהודה בשם רב ורב יצחק בר יוסף אמרו דבר אחד: שניהם סוברים שהמזוזה צריכה להיות זקופה, אולם רב יצחק בר

זאת, מכמה סיבות:

- (1) בניגוד לתיאורו של ה'נגר של נגרים' ('שקבעה ותחבה בסף'), רש"י לא נותן שום פרט על צורתו של ה'נגר של אומנים', דבר המורה שמילים אלו אינן פירוש בפני עצמן אלא קיצור לשון למה שפירש כבר.
- (2) ספק עם הציורים שמופיעים בפירושו, ביחד עם המילה 'כזה' שמפנה את הלומד אליהם, הם מרש"י עצמו (עיין הערה הקודמת).
- (3) אם רש"י אכן חילק בין ה'נגר' של ההוה אמינא ל'סיכתא' של המסקנה, נצטרך לומר שלדעתו מסקנת הגמרא פוסלת רק 'סיכתא' אבל לא מזוזה התחובה לסף. הגם שהדבר מאד תמוה מצד הסברה, לא מצאנו שום אזכור לשיטה כזו בדברי הראשונים. להיפך - תוספות (מנחות לג. ד"ה 'הא'), הבינו שרש"י משווה את 'כמין נגר' ואת 'סיכתא'.

יוסף כינה מצב זה 'כמין נגר', בעוד שרב יהודה בשם רב השתמש במונח זה כדי לתאר מזוזה במצב שונה לחלוטין.

לאור כך נעלמות הקושיות על הנהגת רבי שקיימות לפירושו השני של רש"י, אולם עולים קשיים חדשים: מעבר לפירוש הדחוק ב'אסתוריא', תוספות כאן מציינים, כפי שהבאנו לעיל, שנשמע מעדותו של רב יצחק בר יוסף שצורת מזוזותיו של רבי הייתה תופעה ייחודית. אם נאמר שהן היו זקופות, נצטרך לומר על כרחינו שמזוזות שאר העולם לא היו קבועות כך; ואם כן יוצא שאף מזוזה שאינה מעומדת – כשרה, וזאת בסתירה לדעתו של רש"י שפוסלת כמין נגר מפני ש'מצותה לתתה באורך בסף'.

עוד יש לציין שמאחר שהעלינו את האפשרות שהדימוי לקרסול הוא חלקי ושייך רק לחלקו האנכי, אפשר באותה מידה לפרשו כשייך לחלק השטוח שלו (דהיינו עצמות כף הרגל), ואכן כך עשה ר"ת, כפי שנראה בהמשך. סביר להניח שהקשיים בשתי הלשונויות גרמו לרש"י להביא את שתיהן ולא להסתפק בפירוש אחד.

תוספות ובעקבותיהם ראשונים אחרים אימצו את פירוש הלישנא אחרינא, בעיקר מפני הקושי הגדול שהצביעו עליו בהבנת הסוגיה לפי הפירוש הראשון. לכן, ננסה להבין את הסברה העומדת מאחורי הלישנא אחרינא וליישב את הקושיות שהעלינו סביב עדותו של רב יצחק בר יוסף בהנהגת רבי.

רש"י מדגיש, כפי שראינו, שהמזוזה צריכה לעמוד זקופה לאורך הסף, ושהיא פסולה אם היא אינה קבועה כך. רש"י אינו מסביר את הטעם שעומד מאחורי דרישה זו, אבל אנו מוצאים אותו מבואר בפסקי הר"ד:⁵

שכמו שהסף זקוף כך המזוזה צריכה לעמוד זקופה, שעל שם הסף נקראת מזוזה שתרגום מזוזות ביתך סיפי ביתך. (מנחות ל"ג, א ד"ה 'אמר רב')

הר"ד מחדש שמצוות מזוזה אינה מתקיימת רק ע"י חיבור של חפץ המזוזה לסף (שאם כן היה מספיק לקבוע אותה בכל דרך שהיא), אלא שצריך שהחיבור יהיה גם באופן שבו נראית המזוזה כחלק טבעי מהסף. סברה זו מחזירה אותנו לברייתא בדף ל"ד, א ולהווה אמינא שלה שמקיימים המצווה ע"י כתיבה בגוף הסף ממש.

הגמרא שם אף העלתה את האפשרות שלמרות שהתורה שללה את כתיבת פרשיות המזוזה על אבני הסף, עדיין יש לכותבן על אותו חומר:

ומאחר דכתיב וכתבתם, האי גזירה שוה [של כתיבה כתיבה] למה לי? אי לאו גזירה שוה, הוה אמינא ליכתבא אאבנא וליקבעה אסיפא, קמ"ל.

⁵ וכן בהלכות מזוזה ד"ה 'אמר רב'.

על אף שהצעה זו לא נפסקה להלכה, נמצאנו למדים שיש עניין שהמזוזה תהיה דומה לסף – וממילא לבית – ככל האפשר. תפיסה זו אינה רואה את המזוזה רק כחפצא של מצווה נפרד המחובר לבית, אלא כחלק בלתי נפרד מהמכלול של הבית היהודי. למטרה זו מגיעים דווקא ע"י קביעת המזוזה באופן שבה המזוזה אינה בולטת מסביבתה אלא נראית כגוף אחד עם שאר הסף. לכאורה, אין בכוחו של טעם זה להסביר את הלישנא האחריא, המכשירה אף מזוזה הכפופה כ-נר"ן, דבר שבהחלט לא נתפס במבט ראשון כקבוע 'טבעי'. אכן גם לקושי זה נמצא פתרון בדברי הר"ד:

כך שם אותה חציה מושכבת וחציה זקופה, כשרה, וכך היו אותן שלרבי, מפני שהיתה המזוזה ארוכה, היו משכיבין חציה וזוקפין חציה.

נראה שרבי נהג כך דווקא מתוך הרצון למעט ככל שאפשר בגודל הנראה לעין של מזוזותיו (שהרי אין שום מניעה הלכתית מצד עצמה במזוזה גדולה). לכן, מאחר שהצורך בזקיפת המזוזה הוא כדי שהיא לא תבלוט יותר מדי, רבי סבר שכמו כן ניתן לקבוע חציה מושכבת, כיוון שכוונתו בכך היה גם כן למנוע מהמזוזה לבלוט.⁶

שיטת ר"ת (1) – הבנת התוספות

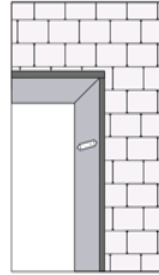
לאחר שביררנו את שיטת רש"י, נוכל לגשת אל עמדת ר"ת, שהתנגדותו לפירוש זקנו מובאת בתוספות על הסוגיה:

פירש בקונטרס דסיכתא פסולה שתחובה בסף כנגר שתוחבים בכותל איסתוריא מקום חיבור השוק והרגל ומעומד הוא כשירה [...] וקשיא לר"ת דמעומד לאו דרך כבוד הוא וקבורת חמור קרי ליה בהמוכר פירות וספר תורה ולוחות שבארון מושכב ולא מעומד כדמשמע בפרק קמא דבבא בתרא [...] ועל כן פירש ר"ת כי סיכתא מעומד כיתידות המשכן הנועצות בארץ פסולה כאיסתוריא הנתון בשוק לרחבה בלע"ז קבילי"א [...] ואומר ר"ת צא ולמד דהא מעשה בכל יום כשספר תורה עומד על הבימה הכל עומדין וכששליח ציבור מושיבו הכל יושבין. (מנחות ל"ג, א ד"ה 'הא')

לפי דבריו, המזוזות של בית רבי היו מונחות בצורה אופקית לרוחב הסף (איור 4), במצב שמזכיר את עצמות כף הרגל, והמזוזה הפסולה שכינה רב יהודה בשם רב 'כמין נגר' הייתה דווקא המזוזה שהונחה בצורה אנכית.

⁶ יש להקשות לפי סברה זו למה מזוזה העשויה 'כסיכתא' (התחובה לחור הקדוח לתוך הסף) תהיה פסולה; לכאורה אין דרך יותר טובה להראות שהמזוזה היא חלק אינטגרלי מהבית ולא דבר נפרד, שהרי הוא מסתיר את המזוזה כמעט לגמרי. אמנם התשובה טמונה בשאלה, וברור שאם לא ניתן כלל לראות את המזוזה – אין בה כל תועלת.

תוספות וראשונים אחרים מאריכים במשא ומתן בעד ונגד עמדת ר"ת, אבל ראייתו העיקרית היא מהסוגיה בפרק המוכר פירות (ב"ב ק"א, א), בה המונח 'כמין נגר' מתייחס לקבר החפור בצורה אנכית לתוך הקרקע. אולם הקשר הלשוני כשלעצמו אינו מספיק, כיוון שעצם החילוק בסוגייתנו בין 'נגר העשוי כסיכתא' לבין 'נגר העשוי כאיסתורא' מעיד שהמונח לא תמיד מתייחס לאותו הדבר. ר"ת היה מודע לכך,⁷ ולכן הכניס לסוגיה נימוק חדש: חשש לכבוד המזוזה. ר"ת מביא כסימוכין לסברתו שתי ראיות נוספות: האחת מהעובדה שהלוחות וספר התורה

איור 4

של משה רבנו היו נתונים בארון הברית בשכיבה ולא בעמידה, והשניה מהמנהג שהקהל עומד בשעה שהחזן מחזיק את ספר התורה בידיו בהביאו אותו לבימה, בעוד שיושב כאשר מונח הספר עליה. ר"ת, כדרכו בקודש, לא היסס מלהביא ראייה כזו כדי לפרש את סוגיית הגמרא; הגם שהוא מביא אותה תוך כדי התעלמות ממנהג אחר – זה של העם להניח את ספר התורה מעומד בתוך ארון הקודש, דבר שכמה מהראשונים מצביעים עליו.⁸ באמת, אפשר להקשות יותר מזה: אף לאחר זמנו של ר"ת קהילות האשכנזים (ואין צריך לומר עדות המזרח) המשיכו לקבוע מזוזותיהן אופקית כפי המנהג המקובל,⁹ וא"כ מפני איזה סיבה ראה ר"ת כנכון לדחות מנהג זה, ובפרט בהסתמכות על השוואה קלושה למדי להתנהגות הקהל בשעת קריאת התורה? אמנם, ייתכן שבמקרה זו ר"ת לא ראה במנהג הקיים מקור מחייב.

קיימות מספר עדויות על הרפיון בקיום מצות מזוזה,¹⁰ אחת מהן נכתבה ע"י ר"ת עצמו, שלפיה ההמונים לא טרחו לקיים את המצווה כלל:

⁷ עיין ספר הישר, חלק החידושים תק"ג.

⁸ עיין מחזור ויטרי (תק"ט) ורבינו יהונתן (דף ה' ע"ב באלפס). ר"ת גם לא היה מוטרד מקושי זה, ובדרך אופיינית לו טיפול בו בספר הישר: 'וכשבנית ארון הקדש אם נזכרתי והרחבתיו לפי מידת העמדת ספרי תורה מיושב דרך קריאתו כספר תורה המונח בארון שעשה משה.'

⁹ העדות הראשונה על סמכות הלכתית שהתחשבה בדעת ר"ת מגיעה לנו מהרא"ש (הלכות מזוזה סימן ט), שכתב שהמזוזות של המהר"ם מרוטנבורג היו עשיות כ-נר"ן, כהבנת התוספות בשיטתו.

¹⁰ גם המהר"ל, שחי בערך 300 שנים אחר ר"ת, התאבל על כך שהיהודים בדורו התרשלו במצוות מזוזה (הלכות מזוזה אות א): 'נשאל למהר"י סג"ל אם מיתחזי יוהרא למאן דמרבה מזוזות בפתחי ביתו, כיון דרובא דעלמא לא נהיגי להרבות וגם הוא לא נהג ע"כ. והשיב מי יתן והיה לבבם זה להם ליראה ה' כל הימים להסיר מכשול זאת מדרך עמי, כי המכשול הזאת תחת ידי יושבי הארץ הזאת ועוברים אדאורייתא ואדרבנן [...] ולא נודע מאין הרגלים למעוטי כ"כ במדינות הללו.'

בעל הסמ"ג (עשין ג) העיד על מצב דומה, ואפילו יותר גרוע, בקרב יהודי ספרד, שהרבה מהם הזניחו גם תפילין וציצית: 'ובשנת תתקצ"ו הייתי בספרד להוכיחם [...] ועשו תשובות גדולות וקבלו אלפים ורבות מצות תפילין ומזוזות וציצית.'

והיילך לשון ר"ת: שאלת על אחד הדר בעלייתו בלא שכר אם חייב במזוזה. האמת שהוא חייב [...] ומה שכתבת שלא נהגו כך ושמה לבך נוקפך לומר שמנהג עורך ההלכה, אין עשר שנים שבכל מלכותינו לא היתה מזוזות.

(שו"ת מהר"ם חלק ג סימן קח)

אפשר להסביר על רקע זה את ראיותיו של ר"ת מארון הברית, קבורת מתים וישיבה בשעת קריאת התורה. חוסר רצונם של יהודים לקיים את מצוות מזוזה הגיע מחוסר הערכה ויחס מזלזל כלפיה. היעדרות קיום רווח של המצווה הטילה ספק באמינותה של המסורה הקיימת, וייתכן שר"ת חיפש את הדרך לכבד את המזוזה כראוי על ידי השוואה לדברים שכלפיהם עם ישראל עדיין הראה יחס של כבוד.

שיטת ר"ת (2) – ספר הישר

כפי שביארנו בחלק הקודם, תוספות הבינו שר"ת סבר שיש לקבוע את המזוזה לרוחב הסף,¹¹ ואמנם יש מקום להסיק מתוך דבריהם שגם מזוזה התחובה בעומק הסף (ראה איור 1) תהיה כשרה, שכן היא שוכבת באותה מידה, ונמצאת במצב מכובד. אכן מכתיבת ר"ת בספר הישר (חידושים, תק"ג) עולה שהוא עצמו העדיף את המצב השני, והורה לקבוע את המזוזה לעומק הסף:¹²

והכי פירוקא דהך שמעתא הא דקתני כמין נגר פסולה דעבדא כסיכתא. זקופה כנגר כי ההיא דכוכין. ועל ראשון ראשון משני להו שאמ' כמין נגר פסולה ראשון ואוקמה דעבדא זקופה כמין נגר שהיא כיתידות המשכן וכי ההיא דכוכין ופסולה. והא דקאמר כמין נגר הוו עבדין דעבדא כי איסתוורא. מיושב וכשירה. כסיכתא בגודא במקום נקב. וכן הדין נותן להיות כתב מזוזה לרוחב מזוזת הדלת כמו בנקב מקדח. וזהו דרך כבוד. המשך דברי ר"ת שופכים אור על עמדתו – שדווקא מזוזה התחובה בתוך המשקוף, ולא כל מזוזה שוכבת, נחשבת כמונחת בדרך כבוד:

ותן עיניך בכל הספרים אם אתה נותנן על צידן לאורך העמוד נמצאת מגנן. כשאתה נותנן כדרך שאתה קורא בהם זהו דרך כבוד. וכן פרשת מזוזה ופרשיות של תפילין מניחין ככתבן דרך קריאתן. ולהכי כרכינן להו מאחד כלפי שמע דהוי דרך קריאתה.

¹¹ למרות שתוספות אינם כותבים זאת במפורש, כך מוכח מאחד מקושיותיהם על שיטת ר"ת: 'ומיהו הא דאמר בפ"ב דמגילה ירושלמי צריך שיהא שמע שלה רואה את הפתח אין ראיה לפירוש הקונטרס דלפירוש ר"ת יש ליישב כגון דשיטה אחרונה לצד רשות הרבים היא וראשונה לצד פנים והופך שמע לצד אויר הפתח'.

¹² וכן הבינו הראב"ה (תשובות, אלף ק"ג) והמרדכי (תתקסא).

ושמע לצד פנים ועל הארץ כלפי חוץ דרך קריאתו.¹³ וכשבניתי ארון הקדש אם נזכרת והרחבתיו לפי מידת העמדת ספרי תורה מיושב דרך קריאתו כספר תורה המונח בארון שעשה משה.

למרות שגרסה זו של שיטת ר"ת¹⁴ בנויה על אותו העיקרון של הבנת התוספות, יש בה נימוק נוסף שמע – מיק את הקשר בין המזוזה וספר התורה. בעוד שלפי תוספות היחס כלפי המזוזה הוא פסיבי, והדרישה להניחה באופן אופקי נובעת רק מצד דימויה לדיני ספר תורה, בספר הישר מודגש שנדרשת התייחסות למזוזה כספר תורה קטן לכל דבר וענין, והתייחסות זו היא המגדירה את הדרך הראויה לכבדה. לכן צריכים לקבועה בדרך בה אדם מניח ספר תורה רגיל על מנת לקיים בו מעשה קריאה; ואם הסף מהווה את ה'בימה' של המזוזה, ממילא היא צריכה להיות מונחת במאונך לו (שלדעת לר"ת היינו תחובה לעומק) כמו בבימה של בית הכנסת. ייתכן שסברה זו (גם אם לא מסקנותיה) שימשה כמקור לקביעת בעלי התוספות שאפשר לצאת ידי חובת המצווה גם לרש"י וגם לר"ת במזוזה הקבועה באלכסון:

וצריך עיון האי דקאמר כולהו מזוזתא דבי רבי כמין נגר עבידן משמע אבל שאר מזוזתא דעלמא לא עבידא כמין נגר הלכך נראה בין לפירוש הקונטרס בין לפירוש ר"ת דכאיסתוריא דכשירה היינו באלכסון לא שוכב ולא זקוף אי נמי כמין נון מחצה שוכב ומחצה זקוף וכן פירוש בקונטרס בלשון אחר אבל שאר מזוזתא דעלמא לאו הכי עבידן אלא לפר"ת הויין מיושב ולפירוש הקונטרס מעומד.

(מנחות ל"ג, א ד"ה 'הא')

לכאורה קשה לפי המהלכים שהעלינו להסביר מדוע ניתן לקבוע מזוזה באלכסון לר"ת,¹⁵ שהרי בהחלט אין זה דרך כבוד. אמנם אם הצורך בשכיבה נלמד ממצב ספר התורה במהלך קריאתו, אפשר שר"ת היה מכשיר גם מזוזה שנמצאת במצב כזה, מאחר שהבימות שלנו אינן שטוחות לגמרי אלא משופעות כדי להקל על הקורא.¹⁶

¹³ התקשה המרדכי (תתקסא) שלפי זה אי אפשר כלל לקיים את דין הירושלמי שהשמע שלה תראה את הפתח, ותירץ שר"ת פסק נגד הירושלמי מכוח סברתו שצריכים דרך קריאה.

¹⁴ התוספות בסוגייתנו הם מכתב ידו של הר"ש משאנץ, שהספיק ללמוד מפי ר"ת, ולכן אין בידינו כוח להכריע איזו הבנה מייצגת את דעתו הסופית של ר"ת.

¹⁵ תירוצם של תוספות קשה גם לפירושו של רש"י, שכן אף ב'לישנא אחרינא' הוא מכשיר מזוזה כפופה רק מפני שלפחות חציה עומדת זקופה; ואם היא קבועה באלכסון, אין שום חלק ממנה שעומד זקוף.

¹⁶ אפשר שזה גם הסברה של רבותיו של רבינו ירוחם המובא בב"י י"ד רפט, ועיין שם.

הבנה חדשה בשיטת הרמב"ם

הבית יוסף (יו"ד רפט) הבין מתוך דברי הרמב"ם שהוא סבור כרש"י, מאחר שפירש את דין מזוזה העשויה 'כמין נגר' בדומה לשיטתו:

חפר במזוזת הפתח והכניס המזוזה כמו נגר והיא ככריח הקרשים בטבעות פסולה.

(מזוזה ה, ח)

אולם בניגוד לרש"י, לא מצאנו שהרמב"ם מחייב במפורש לקבוע את המזוזה דווקא במעומד, וכן לא בשום מצב אחר, דבר הגרם למבוכה אצל בעל השפת אמת: והרמב"ם השמיט ולא הביא האי חילוקא דכסיכתא ואסתוריא ואיני יודע הטעם.

(מנחות לג. ד"ה 'בגמ' הא')

אפשר לתרץ את הרמב"ם בצורה טכנית ולטעון שמפני שהמנהג הנפוץ בארצות המזרח היה לקבוע המזוזה במעומד, הרמב"ם לא טרח לפרט את החיוב לעשות כך מצד הדין; וגם אם נאמר שהרמב"ם פירש את הסוגיה כלישנא אחרינא של רש"י והכשיר מזוזה כפופה כ-נו"ן, ניתן לתרץ שכיוון שמזוזות כאלו הן נדירות למדי (הרי שאף בזמן חז"ל רק רבי התנהג כך), הוא לא ראה צורך לכתוב את דיניהן.

אמנם מאחר שלא מצאנו בגמרא דרישה מפורשת שהמזוזה תעמוד לאורך הסף, והרמב"ם לא מזכיר תביעה שכזו, נדמה לי שיש להציע פשט אחר בדבריו. נראה שהרמב"ם פירש את המילה 'סיכתא' כרש"י ואת המילה 'אסתוריא' כר"ת. לפי זה, רבי קבע מזוזותיו בשכיבה, ומן הסתם שאר העולם קבעו אותן מעומדות. אם כן נמצא ששתי האפשרויות הנ"ל כשרות, והדבר היחיד שנותר לרמב"ם לציין היה המצב הפסול של תחובה בעומק הסף.¹⁷

סמך אפשרי להבנה זו בשיטת הרמב"ם ניתן למצוא בדברי התוספתא בכלים:

שפופרת שחתכה ונתן בה את המזוזה ואחר כך נתנה בכותל אפילו כדרך קבלתה

טהורה נתנה בכותל ואחר כך נתן בה את המזוזה כדרך קבלתה טמאה שלא כדרך

(כלים ב"מ, ז, ח)

קבלתה טהורה קבעה אפילו כדרך קבלתה טהורה

¹⁷ אפשרות נוספת היא שהרמב"ם פירש את כל הסוגיה כלישנא אחרינא ברש"י, אבל הגיע למסקנה הפוכה ממנו: אם הגמרא מכשירה אף מזוזה הקבועה באופן כל כך משונה (כ-נו"ן), קל וחומר שהיא כשרה בכל מצב אחר, כל עוד שהיא לא תחובה בעומק הסף. הנפקא מינה בין שני המהלכים תהיה, כאמור, מזוזה הכפופה כ-נו"ן: לפי המהלך שהצענו בגוף המאמר אין מאן דאמר בגמרא שמקבל את האפשרות לקבוע מזוזה כזו, בעוד שלפי האפשרות השנייה נמצא שכן עשה רבי.

הראב"ה דן בדברי התוספתא, ומדייק משתיקתה לגבי כשרות המזוזה עצמה, שהיא כשרה אפילו אם נתנה 'שלא כדרך קבלתה' (דהיינו מונחת על צידה):¹⁸

ולי היה נראה דבשניהם כשר, אך אם חצייה זקופה וחצייה שוכבת פסולה¹⁹. וראה בתוספתא בפרק ז' דכלים [...] ופירושה נראה לי דרך קבלתה שמעמיד על הפקק, שלא כדרך קבלתה היינו הפיגין שאין מקבלין מים, ומשמע דגבי מזוזה כשר בכל עניין, אלא דלגבי טומאה נפקא מינה.

מאחר שהרמב"ם, כאמור, לא מזכיר שום פסול במזוזה שנתנה על צידה (בין בהלכות מזוזה ובין בהביאו התוספתא בהלכות כלים²⁰), סביר להניח שהוא פירש את התוספתא כראב"ה, אלא שלעומתו הוא הבין שהסוגיה במנחות פוסלת מזוזה התחובה לסף. יותר מזה, ייתכן שאף רב אחאי גאון שותף לשיטה זו:²¹

בזע שקפא ועיילא כולה כי עברה לא יצא רמייה לפותיה דשקפא כנגר יצא.

(עקב, שאילתא קמה)

נראה שהשאלות פסק עקרונית כרמב"ם, אך סבור שמאחר ורבי הוא דעת יחיד, לכתחילה אין לקבוע המזוזה כמנהגו, ולכן כתב 'יצא' שמשמעותו בדיעבד.²²

¹⁸ גם תוספות בסוגייתנו הבינו המילים 'שלא כדרך קבלתה' בתוספתא כך: 'וקשה לפירוש ר"ת מהא דתניא בתוספתא דכלים שפופרת שחתכה ונתן בה את המזוזה [...] משמע שהשפופרת סתומה מצד אחד ולפירוש ר"ת דמפרש כמין נגר פסולה מעומד אבל מיושב כשירה מאי כדרך קבלתה.'

¹⁹ נראה שלעומת הרמב"ם ושאר הראשונים, שמפרשים שהגמרא פוסלת מזוזה העשויה כסיכתא, הראב"ה מפרש ש'אסתוריא' היא המצב הפסול, ולכן פוסל מזוזה חצי-זקופה חצי עומדת. אפשר להביא ראיה לדעת הראב"ה מהירושלמי (מגילה ד', יג), שגורס 'בית מזוזתו של רבי היה עשוי כמין נגר', שלפי פשוטו משמע שרבי הניח מזוזותיו בחור לעומק הסף, בדומה למקום קיבולו של נגר.

²⁰ פרק ב הלכה ה, ועיין כס"מ על אתר.

²¹ תרגום על פי מהדורת הרב מירסקי: ניקב הסף והכניסה כולה כבריח לא יצא הטילה לרוחב הסף כיתד יצא.

²² הנצי"ב בהעמק שאלה (קמה, ו-ז) נדחק בפירוש דבריו. את חלקם הראשון ('בזע שקפא' וכו') הוא מפרש כמתייחס לדין חדש (שלא מופיע במפורש בש"ס) שמי שהכניס את המזוזה בין אבני הסף לאבני שאר הקיר - המזוזה פסולה מפני שאיננה 'על מזוזות ביתך' אלא מאחוריהן. במשפט השני הוא משנה את הגרסה מ'יצא' ל'לא יצא' (ואכן במהדורת הרב מירסקי ציין שקיימת גרסה כזו), מאחר שהוא דוחה את האפשרות שרב אחאי גאון סבר כר"ת: 'ואי אפשר לקיים נוסחא שלפנינו וכדעת ר"ת דבעינן שיניחנה לרוחב הסף, חדא דלר"ת לא קרינן לה כנגר, והא דקאמר דבי רבי עבדי לה כמין נגר, ומסיק הש"ס דעבדא כאסתוריא הא פירשו התוספות בין לרש"י בין לר"ת דהוא משופע או כנו"ן כפופה. ותו האיך שייך לומר יצא הא לכתחילה עבדי הכי כל העולם, וגם לא ביאר רבינו הא דבי רבי כלל ללמדינו האיך לעשות לכתחילה.'

אמנם במחילת כבוד הנצי"ב איני מבין את דבריו, שהרי מסקנת התוספות (שלר"ת פירוש המילה 'אסתוריא' היא או משופע או מעומד ולכן לא נקרא 'כמין נגר') אינה מדברי ר"ת עצמו אלא הצעה מתלמידיו, ולמרות שהיראים (סימן ת) מביא שרבו הודה שאפשר לפרש כך את המילה 'אסתוריא', קודם לכן הוא מביא כסתם דעתו שפירושה מושב. וכן מוכח שכך פסק ר"ת בפועל מדבריו בספר הישר (מעתיקים המרדכי רמז תתקס"א): 'וכן אני מורה הלכה למעשה

פירוש מקורי בסוגיה שהציע השפת אמת יכול לשפוך אור על הרעיון שעומד מאחורי המהלך שהצענו:²³

לעניינת דעתי נראה לפרש כי סיכתא היינו שהוא נמשך כנגר תוך עובי המזוזה מחוץ לפנים בעומק כמו היתד שתוחבין אותו בפנים ואינו ניכר מבחוץ רק ראשו ולכן פסולה וכאסתוריא שהניחו לרוחב המזוזה מושכב כיון דכולו ניכר מבחוץ כשר שכן אסתוריא הכל בגילוי ולא שיהיה נסתר בעומק הסף כנ"ל רק שלא מצאתי לי חבר בפירוש הזה. (מנחות ל"ג, א ד"ה 'בגמ' הא')

לעומת הר"ד, שסבור שהמזוזה מביאה לזכירת המצוות דווקא ע"י היותה חלק שגרתיה מהבית, השפת אמת סבור שהמזוזה צריכה להיות בולטת וניכרת בקלות. גם הרמב"ם, בסוף הלכות מזוזה, כותב דברים מהם משתמע שדעתו קרובה לזו:

וכל זמן שיכנס ויצא יפגע ביחוד השם שמו של הקדוש ברוך הוא ויזכור אהבתו ויעור משנתו ושגיוותיו בהבלי הזמן, וידע שאין דבר העומד לעולם ולעולמי עולמים אלא ידעת צור העולם ומיד הוא חוזר לדעתו והולך בדרכי משרים.

(תפילין ומזוזה וספר תורה ו', יג)

אם תפקידה העיקרי של המזוזה הוא להיות כמין 'שעון מעורר רוחני', מובן למה הרמב"ם פסק שרק מזוזה התחובה בסף היא פסולה – היא נמצאת במצב שלא מאפשר את ראייתה ע"י תושבי הבית, ובניגוד לשפת אמת, הרמב"ם אינו סבור שרק מזוזה השוכבת ממלאת את דרישת הניכרות.

סיכום

ראינו בראשונים שלוש דעות שהן ארבע בעניין הדרך הרצויה לקביעת מזוזה:

1. דעת רש"י (לפי סברת הר"ד) שהמזוזה צריכה להיות בצורה אנכית, כמו מזוזות הבית.
2. דעת ר"ת שיש לקבוע את המזוזה בצורה אופקית כספר התורה בארון הברית.
3. מהלך שלישי שהצענו בדעת הרמב"ם והשאלתו, שניתן לקבוע את המזוזה בכל דרך שניתן להכיר בה.

כפי שהזכרנו, המנהג הפשוט בכל קהילות ישראל היה לקבוע את המזוזה כשיטת רש"י (שהיא גם שיטת הרמב"ם לפי הבית יוסף). אולם אם בקרב חכמי דורו היה אפשר לומר

לעשות נקב במקדח ולתתה ברוחב המזוזה'. מכל מקום, נראה שר"ת לא ראה בשאלות תוקדיות, שכן לא מצאנו בשום גרסה מדבריו שהוא מביא דעת רב אחאי כראייה לשיטתו.²³ ייתכן לפרש שכוונת דברי רב אחאי שהבאנו אינה שמזוזה מושכבת כשרה רק בדיעבד, אלא שהיא כשרה סתם, לעומת מזוזה תחובה בסף; ואם כן יוצא שמצאנו מקור לפירושו של השפת אמת.

שעמדת ר"ת נשארה בבחינת 'יְיָ יִתֵּר יַעֲקֹב לְבָדוֹ', כבר התחיל המהר"ם²⁴ להתחשב בדעתו ולהניח את המזוזה באלכסון כמסקנת התוספות, ועד דורו של המהר"ל הפך זה למנהג המקובל בקרב קהילות אשכנז.²⁵

לכן, כשהשולחן ערוך פסק:

צריכה להיות זקופה, ארכה לאורך מזוזה הפתח. (יו"ד רפט, ו)

העיר עליו הרמ"א:

המדקדקין, יוצאין ידי שניהם, ומניחים אותה בשפוע ובאלכסון וכן ראוי לנהוג, וכן נוהגין במדינות אלו.

אולם לכל הדעות עיקר המצווה היא שזכירת ה' ומצוותיו תלווה את האדם בשעה שנכנס ויוצא מביתו, וכמאמר הגמרא (מנחות מג ע"ב):

כל שיש לו תפילין בראשו ותפילין בזרועו וציצית בבגדו ומזוזה בפתחו, הכל בחיזוק שלא יחטא, שנאמר: והחוט המשולש לא במהרה ינתק, ואומר: חונה מלאך ה' סביב ליראיו ויחלצם.

יהי רצון שהתורה שזכינו ללמוד בחמש השנים האחרונות תמשיך, כמו המזוזה, ללוות אותנו ביציאתנו מספסלי בית המדרש אל העולם הרחב – בְּהִתְהַלֵּךְ תִּנְחָה אֶתְךָ בְּשַׂבָּךְ תִּשְׁמַר עֲלֶיךָ וְהִקִּיצוֹתָ הִיא תִּשְׁיַחֲדְךָ (משלי ו, כב).

²⁴ עיין הערה 9.

²⁵ מהר"ל הלכות מזוזה אות ג.